

מלחמות התגמול

אייל כפכפי

בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1949–1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש, עם עובד, תל-אביב 1996, 678 עמודים
ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ח, 1953, ארכיון המדינה, ירושלים תשנ"ו, 1076 עמודים

הסקירה תעסוק בעיקר בספרו של בני מוריס, מתוך אזכור המסמכים הרלוונטיים מספר התעודות שבעריכת ימימה רוזנטל.

כל מי שקרא את ספריו של בני מוריס, ובהם הגרסה האנגלית של הספר שלפנינו (B. Morris, *Israel's Border Wars 1949-1956*, Oxford 1993), וכן, ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949 (עם עובד, תל-אביב 1991) וספרים ומאמרים נוספים, ודאי חיכה לספר הזה.

הספר דן בפרוטרוט בפעולות התגמול, המכונות בפי המחבר 'מלחמות הגבול', שעשתה מדינת ישראל כנגד ההסתננות שהפכה אלימה יותר ויותר, לא במעט בשל מלחמות הגבול עצמן - מתום מלחמת העצמאות ועד מבצע סיני. בגרסה העברית נוספו פרטים חשובים שלא היו באנגלית, אך חשוב לציין שהמסמכים הצה"ליים שנוספו בספר המעורכן בעברית לא שינו את התמונה הכוללת על פעולות התגמול, ואף אישרו וחזקו את המקורות הישראליים והזרים שעליהם הסתמך המחבר בגרסה הקודמת. הספר מתאר את הפעולות הראשונות לאחר מלחמת העצמאות, שבהן למעשה 'השלימה' ישראל את גירוש האוכלוסייה הערבית מאזורי הספר של המדינה, וכן ניסתה בכל דרך - ולשם כך אף נקטה מעשי אכזריות קשים - להדוף את גל הפליטים המבקשים לחזור לבתיהם. מעשי האכזריות הנוראים שנעשו לפעמים למגורשים תוארו בעיתונות הזרה ועוררו סלידה וזעם בממסד הישראלי. אבל התגובה הזאת היתה כקצף על פני המים, וצה"ל הוסיף להרוג במסתננים החוצים את הגבול אל תחום המדינה - מחשש שמא תוצף המדינה בפליטים שבים. המחבר טוען שכדרך-כלל נהגו זלזול בחיי ערבים ורק חיי יהודים נחשבו למקודשים. מעשי הזוועה מסופרים בזה אחר זה, עד שהכמות עצמה נעשית לאיכות. בני מוריס נוקט גישה מאוזנת, וניכר בו היטב כאבו של ישראלי המספר על מעשי אכזריות רבים כל-כך שעשו בני עמו. אין הוא טוען שפעולות התגמול לא הרתיעו מעולם, והוא מראה שגם בין הדיפלומטים המערביים היו שסברו

שאוּלי הישראלים צודקים והערבים מבינים את שפת הכוח בלבד, כלומר שהפעולות לעתים מרתיעות לזמן מה (עמ' 234-235).

כבר בגרסה האנגלית ראה המחבר ביומנו האישי של משה שרת מקור אמין, בניגוד לנטייה שרווחה בקרב אנשי הממסד הבטחוני לפקפק באמינות היומן, שלא החמיא להם ולדרכם. מוריס לא הסתפק בעצם הדבר שמקורות חיצוניים אישרו לא אחת את העובדות שעלו מיומני שרת על פעולות התגמול, והביא מסמכים ממקורות רבים אחרים - מסמכי צה"ל, המשטרה והמוסדות המיישבים (הסוכנות), ועד יישובי הדרום, והתנועות, בעיקר השומר-הצעיר) - כדי לאשר ולחזק את התמונה שצייר שרת כיומנו האישי.

דוגמה מובהקת להסתמכות על יומן שרת היא פרשת הפגזת העיר עזה בראשית אפריל 1956, שבה נהרגו במרכז העיר 60 אזרחים ולמעלה ממאה נפצעו. מוריס התבסס על יומן שרת ועל מקורות זרים וקבע, ראשית, שהישראלים הפגזו כפר אזרחי כבר ב־4 באפריל בתגובה על ירי של המצרים לעבר סיור ישראלי, וגרמו לאבדות קשות. כלומר, הישראלים הגיבו בהפגזת כפר ברצועה עוד קודם שהמצרים הפגזו יישובים ישראליים; ושנית, שמרכז העיר עזה הופגז ב־5 באפריל במכוון ולא בטעות. המקורות הצבאיים הישראליים שנוספו מאז רק חיזקו את המסקנות העיקריות שהסיק המחבר מתוך יומן שרת וממקורות זרים. ביחוד נוגעים ללב הדברים שכתב ביומנו מפקד אזור נחל עוז, שנרצח בידי המצרים באחת מפעולות הנקם שלהם על הפגזת עזה. לעומת התיאור החותר אל האמת שכיומנו של שרת (ואין לשכוח שגם לשרת זווית ראייה מיוחדת לו), בן-גוריון אינו מדויק - ובכוונה אינו מדויק - וגם זה עולה מתוך פרשת הפגזת עזה (עמ' 632, הערה 109).

ואולם לא תמיד מסתמך המחבר על שרת. בעקבות הרצח הנורא במעלה עקרב, שבו נקטלו 11 יהודים באוטובוס אזרחי, המחבר מביא את הרמז של יו"ר ועדת שביתת-ההנשק הישראלית-ירדנית א"ה האצ"סון (עמ' 326), אשר ייחס את התקפת הרצח לכנופיות שטרן, כלומר ללוחמי לח"י. אם השמצות מסמרות שיער כגון אלה, שאין להן כלל סימוכין מכל מקור אחר, עברו את הצנזורה, כי אז כאמת ראויה הצנזורה להערכה. שהרי עצם הרעיון שכנופיות של לח"י, ארגון שכבר עבר מזמן מהעולם, הרגו יהודים כדי שממשלת ישראל והציבור יחשבו שערבים כיצעו את מעשה הרצח ויגיבו בכוח, הרעיון הזה מזועזע. אין פלא שישראל דרשה את סילוקו של קצין האו"ם שהשמיץ אותה. אגב, החלפת קציני או"ם לפי דרישת הצדדים לסכסוך לא היתה עניין יוצא דופן, כפי שעלול הקורא לחשוב מתוך תיאורו של מוריס, ואף הוא עצמו כותב שלישראל היה יסוד להניח שהאצ"סון אמנם אמר את הדברים שיוחסו לו (עמ' 326).

לעומת התיאור השיטתי של ההסתננות, אין הספר מצטיין כל-כך בתיאור התמונה הכוללת, לדוגמה בדיון על משטר שביתת-ההנשק והוויכוח בישראל על עצם התועלת שבהמשכתו (השווה בספר התעודות בעריכת ימימה רוזנטל, מס' 203, עמ' 352-354); אם כי הוא מאשש באורח כללי את הביקורת על מדיניות הביטחון של ישראל בשנות

החמישים, ביקורת המקובלת לא רק על 'ההיסטוריונים החדשים' אלא גם על היסטוריון שבא מן הממסד - מרדכי בר-און, במחקרו הגדול 'שערי עזה', על פעולות התגמול לקראת מבצע סיני. בדרך-כלל בני מוריס מומחה גדול בצירוף פרטים ובמתן תמונה ראיסטית של הפעולות האכזריות שעשה צה"ל נגד ההסתננות. אבל ככל שנוגע הדבר אפילו בהסתננות עצמה בתורת תופעה, מוריס מצטיין בסיכום נפגעי ההסתננות, בהצגת הסתירות שבדיווחי הישראלים ובחשיפת הפער העצום שבין ההרוגים הערבים למספר הישראלים שנהרגו, ולא בתיאור התפתחות ההסתננות עם הזמן דווקא. רק לאחר מכן, כשהמאורעות מסופרים לפי סדרם, הקורא תופס שאמנם הפדאיון מופיעים בשנת 1954 אבל בעקבות פעולת עזה בפברואר 1955 הם מתארגנים לפעולה מגבולות מצרים, לבנון, סוריה וירדן.

מהלך ההסתננות כולה מתומצת היטב בספר אם כי רק בסופו. רק אז הקורא מבין את מהלך הדברים שלא היה נהיר לו מתוך שפע הפעולות המתוארות בספר. דברי הסיכום הבהירים של המחבר מוליכים את הקורא למן לידתה של שאלת הפליטים הפלסטינים (נושא ספרו הגדול הקודם) אל ימי ההסתננות ופעולות התגמול, בתורת המקור להוויה של שנאה ושל פליטות, של בית ושדות רחוקים ושל נקמת דם ביהודים המנשלים. אמנם מראשיתה היתה ההסתננות מסיבות 'כלכליות' מלווה במעשי שוד ורצח, ובין המסתננים היו גם כנופיות מאורגנות, אבל רק באורח ספורדי היו הכנופיות האלה למכשיר בידי השלטון המצרי. כבר ב-1954 שימשו הפדאיון כלי בידי שלטונות מצרים ברצועת עזה לביצוע פיגועים בתגובה על פיגועים מצד ישראל. מה שלא היה ידוע לאשורו בעניין היחסים שבין המחבלים האלה לבין השלטונות הובהר באורח חד-משמעי בעקבות פעולת עזה: המצרים הפעילו את הפדאיון נגד ישראל מכל גבולותיה. המחבר איננו ממעיט מפעילות המודיעין המצרי לפני הפעולה, וכאן ניכר הברדל חשוב בין תיאור הפעולה בספר האנגלי והעברי: המחבר הוסיף במהדורה החדשה - יש לשער שלא כלי עימות עם הצנזורה - את פרשת גנבתו של מכשיר טלפון ועוד דברים מן 'המכון ללוחמה ביולוגית כנס ציונה'. מאחר שהצנזורה מוחקת בדרך-כלל דברים מעין אלה, לא ברור איך הותרו כאן לפרסום. נשאלת השאלה מה בדיוק חיפשו אנשי המודיעין המצרי במתקנים הבטחוניים הנוכחים בספר? אולי לא היה רצח רוכב האופניים ליד רחובות העילה האמיתית לפעולת עזה? למחבר אין לכך תשובות והוא מסתפק בתיאור תוצאות הפעולה בכל הנוגע למדיניות המצרית (עמ' 441).

המחבר מדגיש שפעולת עזה היתה גורם למפנה במדיניותו של נאצר כלפי ישראל והביאה להחמרה באלימות של המצרים נגד ישראל. מבחינה זו הוא חולק על אותם המחקרים הממעיטים בערכה של הפעולה הזו, כגון במחקריהם של מרדכי בר-און, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש (קריית שדה-בוקר 1991) ושערי עזה (תל-אביב 1992), ושל דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956, ירושלים 1998, המפחיתים מחשיבותה של פעולת עזה בשרשרת ההסלמה של פעולות התגמול.

בני מוריס מתאר באורח משכנע מאוד לאיזו קפיצה באלומות המצרית הביאה הפעולה הזו, ולאיזו מעורבות של ברית-המועצות היא רחפה את המזרח התיכון (עמ' 361-362). הוא אף מרחיק לכת עד כדי כך שהקורא את תיאור מעשי האלימות המצריים משתכנע שלישראלים לא נותרה בררה אלא להגיב בקשיחות:

למעט שרת, טחו עיני המנהיגות הישראלית כליל מראות את רישומה של הפשיטה על נאצר ועל מצרים. המודיעין של צה"ל לא צפה, כי מכאן ואילך תתמקד מדיניות החוץ וההגנה של מצרים בישראל ובצורך להתעמת עם המדינה היהודית (ואולי להשמידה), וכי נאצר (א) יארגן - ולבסוף יפעיל - פשיטות פיראטיות; (ב) ינהל משא-ומתן ויעייל עסקות נשק גדולות עם בריה"מ (העיסקה הצ'כית), כדי לאיין את העליונות הצבאית הישראלית [עמ' 357].

אילו היה המחבר קורא את מחקרו המצוין והחדשני של מוטי גולני - והוא נמנע, כנראה מדעת, מלעשות כן - ואילו היה משתמש בהנחתו שלו המבוססת היטב, שמשה דיין רחף לצאת למלחמה כבר ב-1954 (עמ' 205) או אף קודם לכן, ודאי לא היה כותב שמנהיגי ישראל חוץ משרת לא הבינו את המתרחש. דיין חתר למלחמה עם נאצר ובן-גוריון חיפש גם הוא הזדמנות לעשות זאת. בן-גוריון חשש מאתא תורק ערבי, ודיין חשב לפתור בעיות גאוגרפיות ודמוגרפיות של ישראל באמצעות מלחמה. כשהנחיתו את פעולת עזה עשו זאת כדי להרשים את נאצר. מוכן שאיש בישראל לא רצה שנאצר יעשה עסקת נשק עם הצ'כים, אבל דיין רצה לרחוף את העניינים למלחמה. האמנם חרצה עזה את גורל ישראל להיות מטרה לחיסול על-ידי נאצר? ספק הוא אם חתר נאצר למלחמה בישראל בשנות החמישים, ואפשר היה קרוב לוודאי למנוע את מלחמת סיני. שוב - מבחינת ההערכות המדיניות הספר מעלה שאלות יותר מאשר תשובות, אבל בכל הנוגע לתיאור קרב עזה - התיאור אמין ומחדש, אם כי גם כאן, כמו גם לגבי תוכניתו של בן-גוריון בעקבות פשיטות הפיראטיות לכבוש את רצועת עזה, לא היתה מזיקה הצצה למחקרו של מוטי גולני.

המפורסמת בפעולות התגמול היתה כמובן פעולת קיביה, שאותה כבר תיאר המחבר בפירוט כמהדורה האנגלית של הספר. הפקודה היוצאת דופן שיצאה מפיקוד המרכז לגרום 'מקסימום אבדות בנפש' בכפר משמשת את המחבר להזים את הטענה שכאילו השתדלו המבצעים, כפי שטענו, להימנע מאבדות בכפר. הספר בעברית מפרט יותר, בגוף הטקסט ולא רק בהערות, את שתי הפקודות ומה שהתחולל בכפר לאחר מכן. לטעמי, היה על המחבר להסתמך באורח מפורט יותר על יומנו האישי של שרת, שממנו מתבררים הדברים האלה: ראשית, ממלא מקום שר הביטחון, פנחס לבון, הודיע לשרת כבר ב-13 באוקטובר שמערכת הביטחון מתכננת תגובה על רצח האם ושני ילדיה ביהוד, שאירע בלילה שלפני כן (שרת, יומן אישי, א, תל-אביב 1978, עמ' 34), ושרת לא התנגד. רק למחרת, ב-14 באוקטובר, לאחר שבישיבת ועדת שכינת-הנשק הצביעו הירדנים בעצמם בעד הצעת הגינוי לרצח יהוד, זקבלו על עצמם למנוע תועבות

כאלו להבא' השתכנע שרת שתגובה תזיק. הוא טלפן ללבון ומסר לו את דעתו ולבון אמר לו שיימלך בדעת בן-גוריון. בספר כתוב שלבון אמר לשרת כי 'ניתנה הוראת ביצוע והפשיטה כבר בעיצומה' (עמ' 277). מוזר איך יכול המתרגם, בנו של שרת, המכיר את היומנים של אביו כאת כף ידו, לכתוב כך, גם אם במקור האנגלי השתבש משהו. מוטב לנו כי נקרא את דבריו של שרת על פנייתו ללבון ב-14 באוקטובר 1953, לאחר השעה 16:00, בעת התייעצות על החפירות ליד גשר בנות-יעקב, לבטל את הפעולה:

כאמצע ההתייעצות הגיש [אריה] שלו ללבון מכתב מוראש משקיפי האו"ם, הגנרל בניקה [...] הגנרל [ג'ון בגוט] גלאב [מפקד צבא עבר-הירדן] [...] פנה אל הרמטכ"ל שלנו בהודעה כי הוא מוכן לקבל עזרת כלב בילוש ישראלי להתחקות על עקבות רוצחי המשפחה ביהוד כתוך שטח ירדן. [...] מנוי וגמור עם גלאב לעקור הרע מהשורש. שלו שאל אם בנסיבות אלו יש שינוי. פנחס ענה, 'אין שינוי'. הפסקתי את הישיבה וקראתי את פנחס לפרוודור. שאלתיו אם אמנם הם עומדים לפעול. אמר הן. אמרתי כי זהו מישגה חמור [...] אחרי הכל מעולם לא הוכח כי מעשי תגובה מועילים במאוזן. פנחס חיך אופיינית, לא ניסה לסתור דברי כלשהו, אך עמד בשלו. נראה כי שר בטחון רואה עצמו חייב להמציא סיפוק לאנשיו. ב"ג [לבון], אמר, לא קיבל דעתי - פירוש הדבר כי יש כאן הכרעת שניים נגד אחד. חזרנו לחדר וכתבתי לו פתק: 'על זה תהיה פעם התפטרות'. [...] כשנסתיימה הישיבה נטלתי גליון וכתבתי לב"ג כי עלי לבקשו לנטול לידו מייד את רסן ראשות הממשלה - ביום א' הבא כבר לא אשב ראש בישיבתה. [...] בא עניין ההכרעה על תגובה והגדיש את הסאה. חיוויתי דעתי נגדה, אך ב"ג פסק אחרת והלכה כמותו. אין עוררין על סמכותו המוסרית, אך הלא אני כרגע האחראי רשמית ולמה אשא באחריות למעשה שהתנגדתי לו כמ"מ רה"מ ודעתי לא נתקבלה. מסרתי את המכתב בידי פנחס שחזר לת"א, מקום שם נועד ב"ג היום עם השרים 'הכלליים' [יומן אישי, א, עמ' 36-37].

נראה כי הפשיטה עוד לא היתה בעיצומה אלא כמובן בשלבי תכנון והיערכות, אבל יותר מזה: לא רק שלבון אינו מסתיר דבר משרת, כשהוא עומד על כך שבן-גוריון הנמצא בתל-אביב לא קיבל את דעתו של שרת, אלא הוא מוסר לידי מכתב שקיבל מאריה שלו - את הודעת האו"ם שאנשיו יחד עם גלאב יעשו מאמצים גדולים לתפוס את הרוצחים ביהוד. לבון אמר אז שאין שינוי, כי הוא ובן-גוריון בדעה אחת - שיש לבצע את הפעולה. אין כל ספק - ולבון לא הסתיר זאת - שהוא תמך בפעולה כפי שבן-גוריון תמך בה, אבל כל העניין היה בהתייעצות גלויה עם שרת, בהודעה לו מראש. יתר-על-כן, בני מוריס ובעיקר יעקב שרת לא שמו לב - אף כי היו מודעים לכך כמו כל קוראי אותם העמודים ביומן שרת - שבן-גוריון היה רחוק אז מבללות ימיו בנופש. כאותם ימים הוא היה עסוק בהכנות לפרישתו ושרת גם הוא היה עסוק בכך

ראשו ורוכו; כך היה במשך כל היום ב־12 באוקטובר וב־14 בו, כשעוד אפשר היה לעצור את הפשיטה, שנערכה בלילה והסתיימה אור ל־15 באוקטובר. שרת גם יכולה היה בקלות לטלפן ישירות לבן־גוריון, ששהה בתל־אביב במשא"ומתן עם הציונים־הכלליים, כדי לשדלו לעצור את המבצע.

שגיאה שראוי היה למנוע אותה, לפחות בתרגום העברי: נחמיה ארגוב לא היה מזכירו הצבאי של שרת, אלא של בן־גוריון, לכן אין תמה ששרת לא ביקש את המסמכים על קיביה מלבון, כפי שנכתב בטעות, אלא מהרמטכ"ל מרדכי מקלף ומנחמיה ארגוב - ולא קיבל אותם.

אבל כל אלה הם פכים קטנים. לטעמי מוטב היה לתאר את זוועות קיביה - שהמחבר בחר לתארן ברובן בהערות - בטקסט עצמו; תיאוריו של א"ה האצ"סון, למשל, יש בהם כדי להסביר לקורא את מקור יחסו של האצ"סון לישראלים מאז ואילך; ייתכן כי מראות הזוועה של קיביה הם שעשו אותו לאנטי־ישראלי:

מחזה אחר שנחרת כמיכוות אש במוחי היה של אשה ערביה יושבת על ערימת הריסות. פה ושם בין האבנים יכולתי לראות יד או רגל זעירות מזדקרות החוצה. מבט האשה היה אטום [...] היא ישבה על ערימת אבנים שכיסתה על הגוויות המאובנות של ששת ילדיה. גוויית בעלה נקובת הכדורים היתה שרועה לפניה, פניה ארצה, על הדרך המאובקת ועמ' 567, הערה 192.

התעודות שפרסמה ימימה רוזנטל מעשירות את ידיעתנו בכמה פרטים שאין בהם כדי להפריך את הנחות היסוד בתיאורו המאלף של בני מוריס, אבל הן מוסיפות להבהרת התמונה. אמנם החוקרים כבר יכולים לקרוא את הפרוטוקולים עצמם, שזה מקרוב נפתחו לעיון בארכיון המדינה. בהערות עורך היא מסכמת את הדיון הסוער כממשלה, המעיד על אמינות היומן האישי של שרת. הדיון בממשלה ב־18 באוקטובר 1953, בהשתתפות הרמטכ"ל, נסב על הפסקת העבודה באזור גשר כנות־יעקב ועל פעולת קיביה. בן־גוריון טען שלא צה"ל עשה את המעשה, אבל כל השרים הבינו את לשון הסג"נהור שלו ואף התווכחו אם זו הדרך הנכונה להציג את הדברים. בין היתר הציע שרת לפרסם גילוי דעת על פעולת קיביה ולהביע צער על המעשה.

בן־גוריון טען כי באותם ימים היה בחופשה, אבל אילו היו שואלים אותו היה מחייב את הפעולה; הוא לא אמר בפירוש שלא שאלו אותו. שרת תמה מאוד על טענתו של בן־גוריון, שכביכול לא ידע מראש על הפעולה, וכיומנו סיפר שמיד העביר פתקים לבן־גוריון ובהם העובדות כפי שנודעו לו מפי לבון. בן־גוריון לא הכחיש את האינפורמציה של שרת, ועם זה אמר לשרים, ש'לא הצבא הסדיר באמת ביצע זאת אלא יחידה מיוחדת שהוקמה לביצוע פעולות תגמול'. בניגוד לרושם העולה מספרו של בני מוריס, כאילו לא הזדעזעו הציבור בישראל מפרשת קיביה, רבים מן השרים כן נחרדו מן המעשה ומתחו עליו ביקורת, וכמה מהם טענו שראוי היה להוציא את הילדים מהבתים קודם שפוצצו אותם. השר ישראל רוקח אף הציע לומר שאת הפעולה כיצעו פלוגות

משמר יהודיות, ומכאן שכל השרים ידעו שצה"ל ביצע אותה והבינו ששקריו של בן-גוריון אינם אלא הצגה. למעשה זו היתה גם ההצגה שהציג לבון לפני וערת החוץ והביטחון - שגם חבריה ידעו היטב במה מרובר. כפי שציין מוריס, בדרך-כלל לא התקבלה בארצות המערב גרסתו השקרית של בן-גוריון, והדבר אף מתאשר מתוך ספר התעודות שערכה ימימה רוזנטל (עמ' 819).

גם השר רוזן ידע היטב שצה"ל הוא שביצע את הפעולה, אחרת לא היה עוסק באריכות בשאלה 'מי נתן את ההוראה' לפעולת קיביה ולא היה מוחה על ביצועה של פעולת תגמול בלא דיון בממשלה. רוזן טען שהחלטת הממשלה מס' 261 מחודש יוני בעניין מעשי התגובה (רוזנטל, עמ' 468) אינה תקפה לעניין קיביה. ההחלטה מייפה את כוחו של שר הביטחון לאשר, מתאריך מסוים ואילך, 'מעשי תגובה על פגיעות ורציחות שמבצעים אנשים הבאים מעבר לקווי שביתת הנשק של ישראל-ירדן'. שרת שאל אז את בן-גוריון (כנראה בלשון עתיד) 'אם משרד החוץ ידע מראש על הפעולה. בן-גוריון השיב לו בשלילה והודיע כי לא יתייעץ עם שר החוץ ולא עם חברי הממשלה לפני הפעולה ומה שיבצע יהיה בשליחות הממשלה. שרת הודיע שכל זמן שהוא מכהן כשר חוץ לא יוכל לגזור על עצמו מראש לא לערער. בן-גוריון השיב שיוכל לערער כמו כל שר אחר והבטיח למסור לממשלה דיווח על המצב ככל עת שתידרש' (שם, שם).

זה היה כיוני 1953, אך כאשר להוראה שניתנה באוקטובר פעלו תמרונים של בן-גוריון על השרים בממשלה, ולאחר מכן גם על ההיסטוריוגרפיה הישראלית, בכיוון של השמטת אחריותו של בן-גוריון לפעולת קיביה. בני מוריס קובע, למרות הטעויות שהצבענו עליהן ביחס לימים שלפני הפעולה, כי לדעת שרת בן-גוריון 'ניסה להוליך שולל את עמיתיו בממשלה לגבי חלקו בהחלטה לפשוט על קיביה' (מוריס, עמ' 263). ואילו בהערת עורך מס' 444 על ישיבת הממשלה ב-18 באוקטובר 1953 (רוזנטל, עמ' 769), כאמור מחה השר רוזן 'על ביצוע פעולות תגמול בלא דיון הממשלה'; רוזן היה סבור (וכפי שכבר ציינת, זו היתה הנחה מוטעית) שהפעולה נעשתה בלא ידיעתו של שרת, והוא

הביע תרעומת על שהחלטה חשובה כל כך וגורלית כל כך התקבלה בידי הרמטכ"ל וממלא מקומו של שר הביטחון, בלא התייעצות עם הממשלה. רוזן אמר שאינו מאמין בעילותן של פעולות התגמול, ולו נשאל לפני הפעולה היה שולל אותה. רוזן חלק על גישתו של בן גוריון שיש להטיל על בריטניה את האחריות למצב בגבולות, אך תמך בעמדתו שיש להכחיש את השתתפותו של הצבא בפעולה ותמך בעמדתו של שרת שיש להביע צער על המעשה.

השר מ"ח שפירא מתח ביקורת על מקבלי ההחלטה [קיביה] אבל תמך בהכחשת השתתפותו של צה"ל בפעולה. הוא מחה נגד קבלת ההחלטה על פעולה צבאית בלא דיון בממשלה, וקבע כי אין ערך רב לממשלה שאין בסמכותה להכריע על פעולה כזאת

ואפילו איננה יודעת עליה מראש. מדבריו של שפירא, כמו מדברי רוזן, ניכר כי תמרוניו של בן-גוריון צלחו מבחינה אחת: השרים התרשמו כי לבון הוא האחראי היחיד לפעולת קיביה. שפירא מחה: 'ממלא מקומו של שר הביטחון גדול ככל שיהיה אין הוא רשאי לקבל עליו אחריות כזאת להכריע בין מלחמה ובין שלום'. התפקיד הזה מוטל על הממשלה, ו'האומה לא מסרה הכרעה זו בידי איש אחד ואסור לו לקבל עליו אחריות זו'. נראה כי לבון הבין היטב את המצב: הוא ידע ששרת ידע והתנגד ושהוא עצמו יחד עם בן-גוריון נתנו את ההוראה. אבל מכיוון שבן-גוריון לא רצה לשאת באחריות לפעולה שתוצאותיה היו כה נוראות, נטל לבון באבירות מטופשת למדי את האחריות:

השר לבון [...] בעניין קיביה אמר כי החליט על הפעולה במסגרת סמכותו ועל יסוד החלטת הממשלה מיוני 1953, שהעניקה סמכות לשר הביטחון להחליט על מעשי תגובה. לבון הסביר שפעולת התגמול היתה הכרחית כדי למנוע רצח של ישראלים בעתיד ועמד על הקשיים העומדים לפני מבצעי הפעולה שבגללם הם נאלצים לפעמים לפגוע בנשים וילדים [רוזנטל, עמ' 770].

לבון היה יהיר מכדי להתחמק מהוראות שנתן, בניגוד לתדמית שניסו להלביש עליו לימים. לבון הודיע כי 'אם ידעו על זאת אחרים או לא ידעו לא אגיד, כי אני עומד על כסיס הסמכות שניתנה לי על ידי החלטת הממשלה' (פרוטוקול הממשלה, מצוטט בכינוגרפיה מאת המחברת על לבון: איל כפכפי, לבון אנטי-משיח, תל-אביב 1998, עמ' 175).

ימימה רוזנטל סיכמה עבורנו את כל ישיבת הממשלה, ומתברר כי לא רק

גולדה מאירסון תמכה בפעולת התגמול וטענה נגד הצביעות שבהנחה שאין להרוג נשים וילדים, אך מותר לפגוע בגברים צעירים שהם אבות לילדים. הרג כשלעצמו הוא רע מאד, אמרה, והביעה צער על שישראל נאלצת לבצע פעולות תגמול כדי להגן על תושביה.

אלא גם מי שנחשב למתון,

השר נפתלי [...] כאב את פעולת קיביה, אך הודה שלפעמים יש צורך לעשות מעשים כאלה. אך הוא מתח ביקורת על נוהלי קבלת ההחלטה ועמד על הסכנה הטמונה במצב שבו שר הביטחון והרמטכ"ל יכולים ליצור עובדות מוגמרות בלא להתייעץ עם שרים נוספים. הוא הציע לקבוע שיש להתייעץ לפני כל פעולה לפחות עם שר החוץ או ועדת השרים לענייני ביטחון. נפתלי התנגד להכחיש את השתתפותו של צה"ל בפעולה משום שאיש לא יאמין בכך.

בהמשך הדיון אמר שרת בערך את הדברים שכתב ביומן האישי:

נודע לו על תכנית התגובה מיד לאחר הרצח ביהוד ובאותו (!) שעה לא התנגד לה. ואולם, לאחר שנודע לו דבר הגינוי לירדן בועדת שכיתת הנשק פנה לשר

הביטחון והביע התנגדות לפעולת תגמול, ולבון אמר שישקול את הדבר. שרת
הבהיר שלא כינס את חברי הממשלה משום שלא שיער את גודל הפעולה,
וכשחשב לכנס ישיבת ממשלה כבר הונעו גלגלי המבצע ורוזנטל, עמ' 1771.

הממשלה החליטה שלא להתנצל אלא להתלונן במועצת הביטחון על שורת רציחות
שביצעה ירדן. 'הוחלט שראש הממשלה יכין הודעה מטעם הממשלה על המצב באיזור
הספר עם ירדן ויביא אותה לפני הממשלה' (סוף הערת העורך בעמ' 771). מן הדין
בממשלה ברור כי כל השרים ידעו היטב שצה"ל הוא שעשה את הפעולה אף-על-פי
שכנגוריון אמר בממשלה שיחידה מיוחדת לפעולות תגמול עשתה זאת. וכשהעו אבא
אבן להביע מורת רוח חריפה על הפעולה ואף ציין שאין מאמינים לגרסת ראש
הממשלה, טען בן-גוריון שטענת האו"ם שחיילי צה"ל הם שעשו את הטבח היא 'שקר
פנטסטי' [עמ' 844].

הדרג הבכיר של צה"ל קיבל רושם ברור מכנגוריון שהוא מרוצה מקיביה - כך
עולה מתעודה מס' 464 בספר התעודות, מכתב גרעון רפאל אל משה שרת, 25
באוקטובר 1953 (עמ' 799). ראש אג"ם, משה דיין, אמר במשלחת ישראל לאו"ם
בניו-יורק: 'פעולת קיביה נעשתה בידיעת שר החוץ ולא ידוע לדיין אם שר החוץ התנגד
[...] אחרי הפעולה הביע ראש הממשלה את סיפוקו על הצלחתה [...] דעת ראש
הממשלה כי סכסוכי הגבולות עלולים להביא למצב שאין מנוס ממנו אלא במלחמה'.
ספר התעודות מחזק את הרושם הקשה שהשאירה פרשת קיביה על מדינות המערב -
בין אלה ששוכנעו כי צה"ל ביצע את הפעולה (עמ' 839, 843) ובין אלה ששוכנעו
מדברי ראש הממשלה שלצה"ל לא היתה יד במעשה (עמ' 850) - ועל ראשי יהדות
ארצות-הברית (ראה במיוחד על 'זעם' בקרב יהודי ארצות-הברית על פעולת קיביה, עמ'
844):

אל נשלה את עצמנו כי נוכל בכל מצב להסתמך על כך שהם יעמדו לצדנו. באם
יתגבר בלבם ובהכרתם הרושם כי מדיניות מדינת ישראל אינה מושתתת על
יסודות מוסריים, על התחשבות בחיי הזולת ועל רצון להגיע לשלום עם הערבים.
משתרשת אצלם ההרגשה כי המדינה מהווה מעמסה ואולי אף אסון לעם היהודי
[עמ' 1829].

בעקבות התגובות על פעולת קיביה נועץ שרת עם ממלא מקום שר הביטחון לבון
והשניים ניסחו הוראות לאבא אבן לכלול בנאומו 'צער עמוק' של ישראל על הקורבנות,
שנפלו בשל הצטברות של רגשות בגלל הפרובוקציות המתמידות מצד הערבים במעשי
רצח בישראל. אולם שרת הקפיד שאבן לא יתחייב להימנע בעתיד מתגובות צבאיות
(עמ' 845). הערת העורך, בהסתמכות על היומן האישי וציטוטים מהמסמכים, מלמדת
על התייעצויות בין שרת לבון, ומקנה תמונה ברורה שלפיה כמהלך נובמבר 1953,
בעוד בן-גוריון מתפקד כראש הממשלה ושר הביטחון, ובטרם עזב לשדה-בוקר, שרת
ולבון יחדיו מתמודדים מול תביעותיו של בן-גוריון להורות לאבא אבן באו"ם מה לומר

בעניין קיביה. בן-גוריון תבע: 'הוא חייב להוסיף - שאם או"ם תתיר דמם של ישראלים על ידי קביעת איפה ואיפה היא מערערת את היסוד המוסרי של או"ם'. מבלי להפר את הוראותיו של בן-גוריון, וגם מבלי להתחייב שבעתיד תימנע ישראל מתגובות, שרת יחד עם לבון גיעו לנוסחה ששילכה את הוראות בן-גוריון בהבעת צער של ישראל על הקורבנות שנפלו (ראה רוזנטל, הערת עורך, 488, עמ' 826; הערה מס' 5, עמ' 845, והשווה שרת, יומן אישי, א, עמ' 141).

בצדק קובע מוריס שבעקבות פעולת קיביה השתנו יעדי פעולות התגמול מיעדים אזרחיים לרבות הרג נשים וילדים, ליעדים צבאיים והקפדה על מניעת הרג וכמיוחד הרג נשים וילדים. מדיניות התגמול שונתה באורח קיצוני בעקבות פשיטת צה"ל על קיביה. למרות שדיין היה שותף להחלטה על השינוי הזה, יחסו אליו נשאר אמביוולנטי (מוריס, עמ' 211). רק ממסמכים פנימיים יותר, כגון יומנו של נחמיה ארגוב או יומן הרמטכ"ל, אפשר ללמוד על נטיותיו של דיין, לא רק לעומת שרת - שהיה בוודאי המתון מכולם - אלא גם לעומת בן-גוריון ולבון.

רמז מה על השקפות היסוד של משה דיין בעניין קיביה עולה מתוך אחת התעודות שבחרה ימימה רוזנטל (תעודה מס' 515, עמ' 872): בפגישת ראש אג"ם משה דיין עם הסנטור יעבץ, לאחר שדיין, בתשובה על שאלת יעבץ 'מה באמת קרה שם?', חזר על השקר של בן-גוריון שתושבי הספר הם שעשו את הטבח. וכששאל יעבץ האם תעניש הממשלה את הרוצחים, 'אלוף דיין השיב נמרצות כי שום פעולה לא תיעשה להענשת הנאשמים. חובתה הראשונית של הממשלה היא להבטיח את חיי אזרחיה ואם אין היא יכולה לעשות זאת מסיבות שבוודאי אינן תלויות בה, אין להעלות כלל על הדעת כי תעניש את הנאשמים המנסים להגן על חייהם ורכושם'.

מאחר שמוריס כתב ספר על מלחמות הגבול - מיותר היה, לעניות דעתי, לספר, כאילו בדרך אגב, את סיפור פרשת החבלות במצרים, הלוטה עד היום כערפל אף-על-פי שנכתבו עליה ספרים. כסיכומו הקצר נפלו שגיאות. לענייננו כאן נסתפק בהערה אחת, הנוגעת לתחום היחסים שבין שרת לשר הביטחון לבון. בדרך-כלל נזהר המחבר מלפסוק באורח חד-משמעי שלבון שיקר לשרת, מפני שאין הוא בטוח שלבון עצמו לא הוטעה על-ידי הכפופים לו, כפי שהיה ב'מבצע שוט', שבעקבותיו נאלץ המטכ"ל להתנצל לפני שר הביטחון. יתר-על-כן, המחבר מביא את הדוגמה היחידה של ניסיון מצד הדרג המדיני לרסן את הסיורים האלימים מעבר לגבול שצה"ל היה עורך דרך שגרה. בניגוד לשר הביטחון שלפניו ולאחריו תבע לבון שכל חציית גבול תיעשה רק ברשותו, והמחבר מתאר איך ניסה דיין לעקוף את סמכותו של השר, ואיך הגיב לבון (מוריס, עמ' 334-335). ואילו בעניין 'הפרשה' - דווקא אותה פרשה שנויה במחלוקת שנחקרה הרבה כל-כך - הוא פוסק ששרת לא ידע כלל על קיומה עד אוקטובר. מובן ששרת ידע על לכידת 'המחבלים הציונים' מיד עם תפיסתם - תחנות רדיו ערביות ואף העיתונות בארץ דיווחו על החבלות והמעצרים - והוא אף שוחח על כך עם איסר הראל, לבון, וגם כמה משרי מפא"י, והדברים נזכרים ביומנו האישי. יתר-על-כן, בני מוריס

פוסק שלבון נתן את ההוראה, ולא עוד אלא שהוא תכנן כביכול לפוצץ גם מתקנים אמריקניים בירדן. בשאלה ההיסטוריוגרפית המעורפלת ביותר בתולדות מדינת ישראל מסתמך מוריס על מקורות קלושים (עמ' 320-321) כדי להשיב על השאלה מי נתן את ההוראה, שאלה שנויה במחלוקת עד ימינו (ראה: איל כפכפי, לבון אנטי-משיח). מדוע החליט בני מוריס להסתבך בדיווח על עניין שלא חקר ושלא נכלל במסגרת מחקרו, בניגוד גמור ליסודיות המאפיינת את כל מחקרו? שגיאה אופיינית, המעידה על חוסר התמצאות בתחום הפוליטי הפנימי הקשור ב'פרשה' עושה מוריס כשהוא טוען שבן-גוריון היה באוגוסט 1953 בחופשה בשדה-בוקר (עמ' 258). אמנם, לדעת היכן נמצא בן-גוריון ובאיזו מידה היה מעורב בהוראות לפעולות התגמול - זה בהחלט שייך לרקע ההכרחי לתחום המחקר של בני מוריס.

גם מבחינת ארגונו של הספר היה מקום לשיפור ניכר. לא מובן מדוע הפרק הראשון הוא 'ישראל, הערבים והמעצמות הגדולות אחרי מלחמת 1948' והפרק התשיעי הוא 'ישראל, מדינות ערב והמעצמות הגדולות 1952-1956' כאשר הראשון מתמתח עד 1956. איני בטוחה שהיה צורך לספר על מבצע כינרת 'עלי זית' (בעמ' 308) בפרק על המעצמות והערבים, שגם הוא חטוף ומקוצר למעלה מן הצורך, כדי להוכיח שמטרתו של דיין היתה לגרור את נאצר למלחמה בדצמבר 1955 קודם שיעכל את הנשק שקיבל בעסקה הצ'כית, ואחר-כך לספר שוב על המבצע בפרק המספר על ההידרדרות למלחמה, ועוד להעתיק את הציטוט מעמ' 308 להערה בעמ' 625. 'יתר-על-כן, קשה לקרוא לקשר בין קרבות תל אל-מוטילה ב-1951 ולקפוץ מהם לפעולה שבוצעה בדצמבר 1955. וזאת למרות העובדה שהמסופר על תל אל-מוטילה מאלף כשלעצמו, ונכונה גם טענתו של המחבר שההגנה על הדיג הישראלי בכינרת היתה עילה בלבד לפעולת כינרת ולא סיבתה האמיתית. ואולם אם מסבירים את ה'רקע' ובייחוד אם מבקשים לשכנע את הקורא שהבטחת הדיג לא היתה המניע, ראוי היה לתאר את המאבקים הקשים על הדיג במהלך 1954, למשל, ואת סדרת המבצעים בכינרת. שהרי דיין לא המציא עילה לפעולה אלא השתמש בקונפליקט חשוב ובעייתי שהתפתח בכינרת. יתרה מזו, לפי מסמך שנזכר בהערות המחבר, כבר ב-11 באוקטובר 1955 תכנן ראש אג"ם מבצעים, עוזי נרקיס, פשיטה גדולה בתגובה ליריות הסורים על סירות דיג ישראליות שהובאו במיוחד כדי לביים דיג ולחטוף חיילים וקצינים סורים על מנת להחליפם בשבויים ישראלים הכלואים בכלא דמשק. כל הדברים האלה הם בגדר המשך למתיחות עם הסורים בשנים שקדמו למבצע כינרת. המחבר יודע שהמבצע נועד גם למטרת חטיפה, אך הסיפור קטוע. עם הבעיה האובייקטיבית איך לארגן ספר שעוסק בחזיתות השונות של פעולות התגמול לא תמיד הספר מתמודד בהצלחה.

לסיכום: ספרו של בני מוריס, שהוא בגדר המשך ישיר לספרו על בעיית הפליטים, ישמש כל חוקר כעתיד בכל מה שנוגע לתיאור מקיף ואמין של ההסתננות לישראל ופעולות התגמול. התמונה אינה מחמיאה לישראלים ולצה"ל ומעמידה בספק את הנאמנות לעקרון 'טוהר הנשק'. הוכח שבכל הנוגע לתיאור פעולות התגמול אפשר

לסמוך במידה רבה על המקורות הזרים - האו"ם, הבריטים והאמריקנים, שראו מה הישראלים עושים מעבר לגבול - מאחר שנקודת הראות שלהם כללה גנישות חופשית לאתרים שבהם פעלו הישראלים. ואילו מן הצד הישראלי של הגבול - יומנו האישי של שרת הוא אמין ביותר בכל מה שקשור למה שהתרחש בממשלת ישראל, ככל הנראה אמין יותר מיומנו של בן-גוריון. המסמכים של צה"ל שראה המחבר על תקופת פעולות התגמול, לאחר שכתב את הגרסה האנגלית של ספרו, מאמתים בעיקרו של דבר את התמונה שצייר המחבר בטרם ראה אותם.

דווקא משום כך חבל שהמחבר נמנע מלהסתמך על מחקרו של מוטי גולני על מלחמת סיני והמאורעות שקדמו לה, משום שגולני עיין במקורות נוספים רבים וחיוניים. גולני מצדו הסתמך על המהדורה האנגלית של ספרו של בני מוריס כשתיאר את פעולות התגמול עצמן. טוב היה עושה מוריס אילו שילב בספרו עוד זווית ראייה, מה גם ששני החוקרים מסכימים בתזה המרכזית: פעולת עזה היא נקודת מפנה חשובה בדרך למבצע סיני, עוד לפני העסקה הצ'כית. מכיוון שמבחינת הזירה הבין-לאומית סקירתו של בני מוריס צרה מאוד (הפרק התשיעי, על ישראל והמעצמות, הממוקם מיד לאחר הפרק על קיביה, מוביל את הקורא עד מלחמת סיני - כדי להשיבו לאחר מכן ל-1954), הוא נמנע מהתיאור הכולל של זירת המזרח התיכון ולכן אין הקורא מקבל הסבר על הסיבות לעסקה הצ'כית במישור הבין-ערבי והבין-מעצמתי. ההתמקדות בפעולות התגמול מאלצת, כביכול, את הקורא להגיע אל מערכת סיני דרך תהליך ההידרדרות שבעקבות פעולת עזה, ומן ההיבט הזה נראית מערכת סיני כאילו היתה הכרחית. לאמיתו של דבר יש כאן פרדוקס מסוים: בני מוריס נעשה כמין בלעם שיצא לחרף את מערכות ההיסטוריה הישנה, אבל הוא תלה חשיבות רבה כל-כך בפעולות התגמול בכלל ובפעולת עזה בפרט עד שסופו ששכב אל התזה היסודית של ההיסטוריוגרפיה הישנה - מצרים חותרת למלחמה נגד ישראל, אולי אף למלחמת השמר, לפחות מאז פעולת עזה. אם באמת כך היה המצב, ברור שמערכת סיני היתה בגדר הכרח - בניגוד לטענתו של יצחק רבין המנות, שהמלחמה ההיא היתה מלחמת בָּרָה, ברומה למלחמת לבנון ושלא כמו מלחמת העצמאות ומלחמת ששת הימים.

נראה לי שכלא ניתוח יסודי של הזירה המדינית, וכלי להבהיר יותר את המגמות המדיניות בישראל, אין ספרו העשיר של בני מוריס - שהוא בלי ספק בכחינת אבן פינה במחקר על פעולות התגמול - אלא מה ששמן מעיד עליו: תיאור מדויק בדרך-כלל של הפעולות, אספני משהו, ועם זאת בהחלט מרתק. אין ספק שהמחקרים ההיסטוריים שייכתבו מעתה ואילך יסתמכו עליו. ואפשר שהספר יצא בדיוק בזמנו: לקראת הספרים שיעזרו בו, ולקראת חשיפתם של מסמכים פנימיים, כגון יומן לשכת הרמטכ"ל (שבספרו של משה דיין אבני דרך קוצר וצונזר ואפילו שוכתב פה ושם), יומן נחמיה ארגוב, הפרוטוקולים של הממשלה והפרוטוקולים של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת. כל אלה ומקורות אחרים שייחשפו בארכיון צה"ל יעניקו למאורעות ממד מדיני וכולל יותר והיבט נוסף על דרכי קביעת המדיניות ועל היחסים שבין הממסד הבטחוני לממשלה.

יש היגיון בדברי הסיכום של המחבר על מתינותו היחסית של שרת ועל הימנעותו של מעצמות המערב מלשתף פעולה עמו (מכיוון שלא הניחו לישראל לרכוש נשק להגנתה). בשל התנהגות המעצמות כלפי ישראל נחשף שרת למתקפת האקטיביסטים כלפיו. עם זה המחבר מציין ששרת לא יכול היה לשלוט כראש ממשלה ולרסן במידת מה את צה"ל אלא כשכנ-גוריון נעדר מן הממשלה. כאן ראוי לשאול האם את העבודה העיקשת וכפויית הטובה של ריסון צה"ל בימי ממשלת שרת לא עשה שר הביטחון לבון - שאולי לא היה מטורף בטחוני, כפי שעולה מכמה וכמה קטעים ביומני שרת וגם מספרו של בני מוריס. נראה שבדרך-כלל צדק בני מוריס בהנחה שיומני שרת הם המקור האמין ביותר של התקופה, ואף חיזק זאת בספרו החשוב על פעולות התגמול. אולם, משנכנס אדם לתחום היחסים האישיים עליו להיזהר אפילו כשהמדובר ביומן שרת, שכן אחרי ככלות הכול כשמו כן הוא: יומן אישי.

הערות טכניות: הקריאה בספר, שהבנתו תלויה כל-כך בהערות, קשה ביותר, כי חסרים מראי מקום של העמודים בטקסט, שאליהם נוגעות ההערות.

שגיאות: מלבד השגיאה בציון תפקידו של נחמיה ארגוב, טעה המחבר בייחוס התואר 'שגריר ארצות-הברית בישראל' לפראנסיס ראסל, שהיה יועץ מדיני ואישיות חשובה מאוד במחלקת המדינה בענייני ישראל ובקשר לתוכנית 'אלפא' - אבל לא היה שגריר (עמ' 308 בגרסה האנגלית, עמ' 337 בגרסה העברית). גם המחבר יודע זאת, כי במקום אחר הוא מכנה אותו 'ממלא מקום השגריר' (עמ' 207). שגיאה חשובה היא, כאמור, הערת המחבר כי בעת חופשתו של בן-גוריון ב-1953 הוא שהה בשדה-כוכר (עמ' 258). כל הסיטואציה שונה לגמרי: למעשה ניהל בן-גוריון את העניינים החשובים בעת חופשתו והיה בתל-אביב ובירושלים או שסייר עם לבון בבסיסי צה"ל בארץ אגב הכנת תוכנית להתעצמות צה"ל במשך השנתיים הבאות.

הערות לשוניות: אני אישית אינני מצרדת במילים שאינן מקובלות על הציבור הרחב, כגון 'הרכשת' נשק או 'היגב' במשמעות תגובה (למשל בעמ' 336), או הצירוף 'היגבים מגנניים' (עמ' 129), ואיני מחבבת את המילים 'הפריצו' (עמ' 291), או 'הפרצת מלחמה' (עמ' 387) או את המילה 'לתבטח'. גם המילה 'התמצקו' (עמ' 437) נראית לי חדשנית מדי, וגם השימוש ב'מזווע' - במשמעות מעשה זוועה, שלצערנו הספר שטוף בו (למשל בעמ' 198), אבל זו באמת שאלה של טעם. המילה 'סבב' איכשהו מתנגדת יותר. הניסיון לעבֵר את כל דבר לא תמיד עלה יפה. בספר התעודות שלפנינו, למשל, ראש הממשלה ושר החוץ שרת מכנה את הפרלמנט 'מורשון' (רוזנטל, עמ' 1997). קשה לי להבין מדוע, למשל, בחר המתרגם לעשות מהמשפט הקצר והיפה של בני מוריס 'The stage was set for war' - 'הבמה אובזרה ועמדה הכן לחזיון המלחמה' (מוריס, עמ' 318).